

4-МАВЗУ. МЕҲНАТ ПОТЕНЦИАЛИ ВА ИНСОН КАПИТАЛИ

РЕЖА

4.1. Меҳнат потенциали ва унинг ижтимоий-иқтисодий мазмуни

4.2. Ўзбекистонда меҳнат потенциалининг шаклланиши ва унга демографик омилларнинг таъсири

4.3. Инсон тараққиёти, инсон капитали назариясининг ривожланиши

4.1. Меҳнат потенциали ва унинг ижтимоий-иқтисодий мазмуни

Меҳнат жараёнининг асосий шарти жамиятда меҳнат потенциалининг мавжуд бўлишидир. Иқтисодий адабиётларда ҳозиргача жамиятнинг меҳнат потенциали тушунчасига турли қарашлар мавжуд бўлиб, бу тушунча билан боғлиқ «меҳнат ресурслари», «ишчи кучи» тушунчаларини ундан фарқлаш зарурати бўлганлиги сабабли ушбу тушунчалар мунозарали масала бўлиб қолмоқда.

«Потенциал» атамаси илмий муомалага бундан 15-20 йил олдин киритилган эди. Этимологик жиҳатдан у «яширин имкониятлар, қувват, куч» маъносини англатади. «Потенциал» тушунчасининг маъносини кенг талқин қилиш уни «қандайдир вазифани ҳал этиш ёки муайян мақсадга эришиш учун харажатга келтирилган фойдаланилган имкониятлар, маблағлар, захира манбаи; айрим шахс, жамият, давлатнинг муайян соҳадаги имкониятларидир», деб қарашдан иборатдир. Шундай қилиб, «потенциал», «потенциалли» деган атамалар бирон-бир кишида, корхонанинг бошланғич меҳнат жамоасида, умуман, жамиятда яширин, лекин ҳали ўз имкониятлари ёки қобилиятларини улар ҳаётининг тегишли соҳаларида намоён қилмаганлигини билдиради. Агар «меҳнат ресурслари» ва «ишчи кучи» тушунчалар ўзида фақатгина миқдорий хусусиятларни мужассам этса, булардан фарқли равишда меҳнат потенциали ҳам миқдор, ҳам сифат кўрсаткичларини ўз ичига олади.

Айрим иқтисодчилар меҳнат потенциалининг миқдор кўрсаткичлари бевосита ресурслар миқдорига тенг деб қараб, унга меҳнат ёшидаги ишга лаёқатли аҳоли, ишлаётган ўсмирлар ва пенсионерларни киритадилар.

Меҳнат потенциалининг миқдор кўрсаткичлари фақатгина ресурсларнинг фаол қисми билан чекланиб қолмайди. Мазкур миқдорга қуйидаги тоифа аҳоли қатламини ҳам киритиш мумкин:

- меҳнатга лаёқатли аҳолининг нофаол қисми;
- ишлаш имконияти ва истагига эга барча гуруҳ ногиронлари;
- меҳнатга лаёқатли ёшдаги имтиёзли пенсионерлар;
- ишлаш хоҳишини билдирган ўсмирлар ва ёшга доир пенсионерлар.

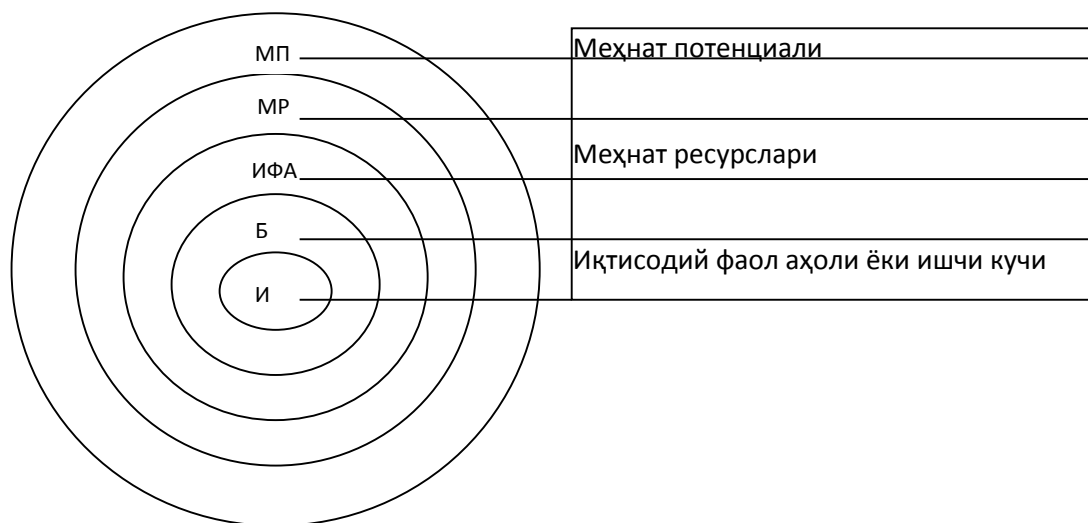
Ушбу аҳоли қатламларига етарли миқдордаги иш ҳақи ва қулай меҳнат шароитлари билан таъминланган иш жойларини таклиф этиш ёки касаначилик, уйда ўтирган ҳолда пуллик ишлар ва хизматларни бажариш, маиший хизмат

кўрсатиш (кичик шоҳобчаларда) каби фаолиятларга жалб қилиш йўли билан уларни жамиятнинг фаол ва тўлақонли аъзосига айлантириш мумкин. Уларнинг ушбу фаолиятлари эса мамлакатда ялпи миллий маҳсулот яратиш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, моддий ресурс ва захиралар, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳамда иқтисодий тараққиётга эришишга бевосита ижобий таъсир кўрсатади. Шу сабабли юқорида санаб ўтилган аҳоли тоифаларини меҳнат потенциалининг қўшимча (захира) миқдори сифатида эътироф этиш мақсадга мувофиқдир.

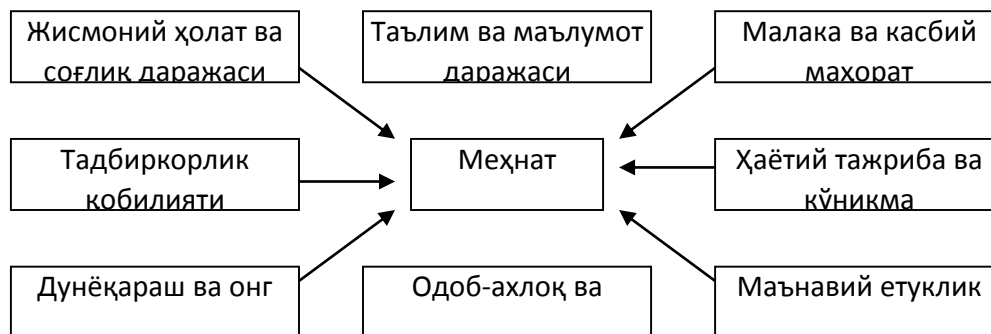
Бундан ташқари, потенциалнинг фаол миқдорига мамлакатимиз ҳудудида меҳнат фаолиятини амалга ошираётган норезидентларни (иммигрантларни) ҳам киритиш мумкин. Иммигрантларни потенциал таркибига киритишнинг сабаби шундаки, улар ҳам мамлакат ишлаб чиқаришида (моддий ва номоддий соҳаларда) иштирок этади, иқтисодиёт тармоқларида ўз ишчи кучини намоён қилади, ақлий ва жисмоний салоҳиятини сафарбар этади. Гарчи, норезидентлар ўз меҳнат фаолияти натижасидан олган даромадларининг асосий қисмини ўзлари олсаларда, лекин мамлакат ҳудудида ўз эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ харажатларни (озик-овқат, дам олиш, уй-жой ижараси, коммунал, транспорт, уй-рўзгор), даромад солиғи ва бошқа ижтимоий тўловларни амалга оширадилар. Бу эса бюджет тушумлари ва нақд пул айланмасида ўз аксини топади.

Иқтисодиёти жадал ривожланган, саноат ва ишлаб чиқариш кенг тараққий этган, иқтисодий ўсиш суръати талабига нисбатан кам меҳнат потенциалига эга мамлакатларда (АҚШ, Канада, Россия, Германия, Австрия, Франция, Корея) иммигрантлар алоҳида аҳамиятга эга. Меҳнат потенциали миқдор кўрсаткичларининг шаклланишини чизма кўринишида қуйидагича ифодалаш мумкин (4.1-чизма).

Миқдорий кўрсаткичнинг туб ўзаги, яъни ядросини инсон ташкил этиб, шахсий инсоний омилларнинг ўзаро уйғундиги натижасида меҳнат потенциали вужудга келади.

4.2-чизмада меҳнат потенциалининг сифат кўрсаткичлари акс эттирилган.

4.2-чизма. Меҳнат потенциали сифат кўрсаткичларининг шаклланиши

Меҳнат потенциалининг сифат кўрсаткичларига кўплаб омиллар таъсир кўрсатади ва уни қуйидагича ифодалаймиз:

$$f(c) = c (c_1, c_2, c_3, c_4, c_5, c_6, \dots, c_n)$$

Бу ерда: $f(c)$ - меҳнат потенциалининг сифат кўрсаткичи;

c_1 - жисмоний ҳолат ва соғлиқ даражаси;

c_2 - таълим ва маълумот даражаси;

c_3 - малака ва касбий маҳорат;

c_4 - тадбиркорлик қобилияти;

c_5 - ҳаётий тажриба ва кўникма;

c_6 - дунёқараш ва онг;

c_7 - одоб-ахлоқ ва хулқ-атвор;

c_8 - маънавий етуклик.

Меҳнат потенциалининг сифат кўрсаткичларини белгиловчи дастлабки омил, инсон ресурсларининг жисмоний ҳолати ва соғлиқ даражаси ҳисобланади. Хар бир киши тўла-тўқис ҳаёт кечириш ва ўзи танлаган меҳнат фаолияти соҳасида ишлай олиши учун муайян соғлиқ ҳамда жисмоний ривожланиш даражасига эга бўлиши керак. Ушбу кўрсаткич шахснинг жисмоний имкониятлари, қуввати ва салоҳиятини белгилайди. Айнан ушбу имкониятларгина ишлаб чиқаришни ташкил этиш, самарали бошқариш ва иқтисодиётни юритиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат потенциалини тадқиқ этишда уларнинг тегишлилик хусусиятларига кўра ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки у тегишлилик даражасига кўра, ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бир-биридан фарқланувчи шахсий, тармоқ ва худудий кўрсаткичлар тизимидан иборат.

Потенциалнинг тегишлилик хусусиятини талқин этишда турли олимлар турлича нуқтаи назарни илгари сурадилар.

Урал давлат иқтисодиёт университети профессори Н.И. Шаталова меҳнат потенциалини микро даражада тадқиқ этиб, мазкур категорияни ишчи (ходим) эгалик қиладиган иш салоҳияти сифатида талқин этади¹.

¹ Шаталова Н.И. Трудовой потенциал работника: проблемы функционирования и развития. –Екатеринбург: УрГЭУ, 1998, с. 38.

Шунингдек, рус олими И.А. Кокорев ҳам фақатгина микро жиҳатдан кўриб чиқиб, мазкур тушунчани фақат шахс меҳнат потенциали сифатида талқин этган. Унинг фикрича, меҳнат потенциали шахс эгаллик қиладиган ва унга тегишли бўлган меҳнатга оид сифат ва қобилиятларнинг умумлашмасидир².

А.Я. Кибанов меҳнат потенциалини тегишлилик хусусиятига кўра, микро ва макро даражада ўрганиб, уни 3 қисмга ажратади:

1. Ишчининг меҳнат потенциали – ходимга тегишли бўлган меҳнатнинг сифат ва миқдор кўрсаткичлари ҳамда унинг иш фаолиятида иштирок этиш чегарасини белгиловчи имкониятларидир. Ходимнинг меҳнат потенциали унинг кадр потенциали орқали намоён бўлади. Унинг потенциали асосини табиат томонидан берилган сифат кўрсаткичлари (соғлиқ, жисмоний имкониятлар ва ижодий қобилиятлар) ташкил этади.

2. Корхона меҳнат потенциали – илмий-техник тараққиёт шароитида ташкилот меҳнат жамоасига тегишли бўлган меҳнатнинг миқдор ва сифат имкониятларидир. Ташкилот меҳнат потенциали инсон фаолиятининг аниқ шаклдаги моддийлашуви ҳисобланиб, корхона кадрлар потенциалининг сифат ва миқдор хусусиятлари уйғунлигининг персоналлашган ишчи кучи кўринишида намоён бўлади. Бошқача айтганда, у корхона кадрлар таркибининг шахсий ва профессионал имкониятларининг умумий баҳосидир.

3. Жамият меҳнат потенциали мамлакатнинг умумий меҳнат имкониятларидир. У сифат ва миқдор хусусиятларига (меҳнатга лаёқатли аҳоли сони, меҳнат ресурслари, меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш вақти миқдори, саломатлик даражаси, жисмоний имкониятлар, таълим ва малака даражаси) эга бўлган жамиятнинг кадр потенциали сифатида намоён бўлади³.

Ўзбекистонда 2004 йил чоп этилган «Меҳнат иқтисодиёти» китобида меҳнат потенциали микро ва макро даражада қараб чиқилган бўлиб, у ходим, ташкилот ва жамият эгаллик қиладиган меҳнат потенциалига ажратиб кўрсатилган. Мазкур китобда келтирилишича, инсон жисмоний ва маънавий қобилиятларининг мажмуи шахс (ходим) меҳнат потенциалининг асоси ҳисобланса, ижтимоий, яъни турли шахсларнинг биргаликдаги фаолияти туфайли пайдо бўладиган «оширилган» унумли куч, жамоа ва ташкилот меҳнат потенциалининг асосини ташкил этади⁴.

Юқоридаги фикрларни ривожлантириб, уларга кўшимча қилган ҳолда, меҳнат потенциалининг хусусиятига кўра микро, мезо ва макро даражаларга ажратиш мумкин. Бунда микро даражаси корxonанинг (ташкилот), мезо даражаси худуднинг (минтақа), макро даражаси эса мамлакатнинг жами меҳнат потенциалини кўрсатади (4.3-чизма).

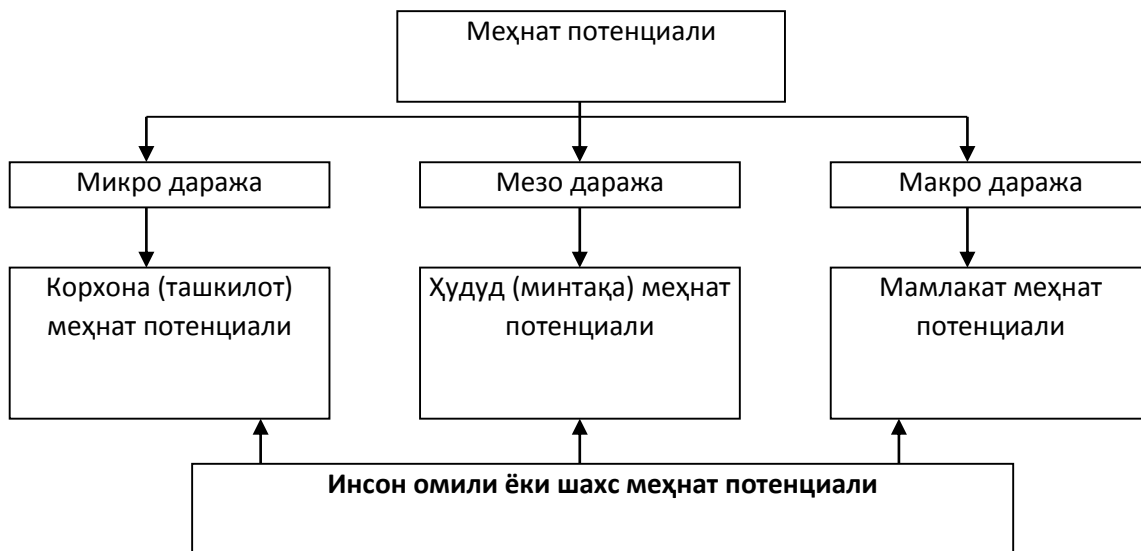
Корхона (ташкилот) меҳнат потенциали деб ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) жараёнида иштирок этаётган, ижтимоий-иқтисодий фаолиятни амалга оширишда ҳамда қўйилган мақсадларга эришишда маълум вазифани (ишни)

2 Кокорев И.А. Управление персоналом в рамках концепции человеческого капитала. - М., 2002, с. 40.

3 Экономика и социология труда. Учебник. /Под ред. А.Я. Кибанова. -М.: Инфра-М, 2007, с.43.

4 Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. -Т.: Меҳнат, 2004, 221-б.

бажараётган ходимлар (кадрлар) бирикмасига айтилади. Мазкур бирикманинг нафақат миқдор кўрсаткичи, шу билан бирга, сифат кўрсаткичи ҳам алоҳида устуворликка эгадир.

4.3-чизма. Меʼнат потentsалининг тегишлилик даражасига кўра таснифланиши

Миқдор кўрсаткичи ходимлар (асосий ва ўриндош) сони, иш кунлари миқдори, иш вақти давомийлиги ҳамда ходимларнинг ишлаган кун ва соатлари миқдорида ўз аксини топади. Мазкур кўрсаткичлар орқали корхонанинг ходимлар билан таъминланганлик даражаси, бажарилган иш ҳажми, битта ходимнинг бажарган иши, маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган вақт сарфи ва меҳнат унумдорлиги кабиларни аниқлаш мумкин.

Сифат кўрсаткичлари ходимларнинг ёш, жинс, маълумот, касб-малака, тажриба-кўникма таркиби билан ифодаланади. Шунингдек, ходимлар штат жадвалининг маъмурий, бошқарув, махсус, хизмат кўрсатувчи ва ёрдамчи каби персоналларга бўлинишини ҳам уларнинг сифат кўрсаткичлари деб қараш мумкин. Корхона кадрлари таркибининг сифат кўрсаткичи қанчалик юқори бўлса, фаолияти шунчалик даражада ривожланади. Ўзида олий кўрсаткичли меҳнат потentsалига эга бўлган корхона юқори рақобатбардошликка эга бўлади. Чунки, ташкilot ривожини айнан малакали кадрлар таъминлайди. Шу боис бозор иктисодиёти шароитида корхоналар уларни ишга олиш учун ҳаракат қиладилар ва бунинг учун ўзаро «курашади»лар. Мазкур рақобатда улар қулай меҳнат шароити ва юқори иш ҳақини асосий қурол қилиб оладилар. Демак, миқдор ва сифат кўрсаткичларнинг ўзаро уйғунлиги ҳамда мутаносиблиги корхонада унумдорлик ва тараққиётнинг бош омилидир.

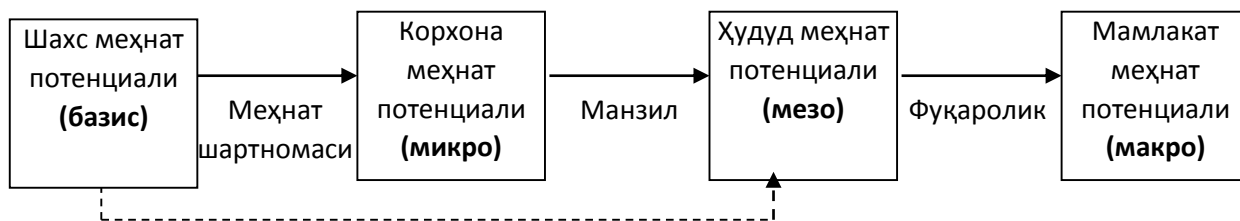
Худуд (минтақа) меҳнат потentsали деб маълум худудга тегишли бўлган ва унда истиқомат қилувчи жами меҳнат потentsали тушунилади. Уни алоҳида ажратиш зарурати шундаки, Ўзбекистон Республикасида худудлар тарихий, табиий-иклимий, жуғрофий, рельеф, демографик, ижтимоий, иктисодий

ва урбанизация нуктаи назаридан бир-биридан фарқланади. Шу боис, уларнинг меҳнат потенциали ҳам ўзига хос хусусиятларга эга ва бир-биридан фарқланади. Қайси ҳудудда иқтисодийнинг қандай тармоғи ривожланганлиги мазкур минтақада меҳнат потенциалининг асосий улуши ушбу соҳада бандлиги ва ихтисослашувини белгилаб беради. Масалан, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида меҳнат потенциалининг саноатга, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларига ихтисослашувини кўриш мумкин бўлса, Навоий вилоятида эса оғир саноат (тоғ-кон металлургия) ва қайта ишлашга ихтисослашув нисбатан кучлироқдир. Шунингдек, Сирдарё, Жиззах, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида деҳқончиликка ихтисослашувни кузатамиз. Ҳудудлар хусусиятига кўра, меҳнат потенциали ихтисослашуви ҳам бир-биридан фарқланади, бу эса иқтисодийдаги нисбий устунликни келтириб чиқаради.

Кенг доирада олсак, мамлакат меҳнат потенциали бу минтақадаги жами меҳнат имкониятлари ва салоҳиятини ўзида мужассам этиб, ҳудудий бирикмалардан ташкил топади, унинг куч-қудратини белгилаб беради. Чунки шахслар бирлиги, жипслиги жамиятни ташкил этади, Кучли жамият эса кучли давлат асосидир.

Юқорида санаб ўтилган ҳар учала даражанинг ҳам асосини инсон омили, яъни шахс меҳнат потенциали ташкил этади. Чунки жамоа ҳам, жамият ҳам шахсларнинг ўзаро бирикмасидан иборатдир. Шундай экан, мамлакат меҳнат потенциалини шакллантириш, ривожлантириш учун, аввало, ҳар бир инсонни шахс сифатида тарбиялаш ва унинг меҳнат омили даражасига етказиш талаб этилади. Чунки юртнинг барча аҳолиси ҳам меҳнат омили бўлиб етиша олмайди. Албатта, бунга, биринчи навбатда, соғлиқ ва жисмоний кўрсаткичлар таъсир этса, шунингдек, ақлий қобилият, таълим, малака, кўникма ва тажриба қабилар ҳам ўз таъсирини ўтказади. Шу боис давлатимизда аҳоли (айниқса оналар ва болалар) соғлиғини сақлаш, ногиронларни реабилитация қилиш, жисмоний салоҳиятни юксалтиришга алоҳида эътибор қаратилади. Чунки оналар, аёллар мамлакатга меҳнат потенциалини бевосита тарбиялаб берадилар, зеро, ёшлар Ватаннинг эртанги кучлари ва келажак эгаларидир.

Меҳнат потенциалининг даражалашуви ва унга омилларнинг таъсири куйидаги чизма кўринишида рўй беради:

4.4-чизма. Меҳнат потенциалининг тегишлилик хусусиятига кўра даражалашув омиллари

Шахс меҳнат потенциалининг микро даражалашуви унинг ўз иш қобилиятини намоён этиши мақсадида ёлланиши, яъни корхона билан меҳнат шартномасига эга бўлиши натижасида юзага келади. Яъни, ходимнинг иш билан

бандлиги унинг корхона меҳнат потенциали таркибига кўшилишига олиб келади. Демак, меҳнат шартномаси шахснинг корхонага тегишлилигини келтириб чиқарувчи бош омилдир.

Корхоналар эса маъмурий-худудий жиҳатдан маълум худудга тегишли бўлиб, уларнинг умумий бирикмаси худуд меҳнат потенциални ташкил этади. Бунда мезо даражалашув рўй беради ва шу жараёнда жуғрофий манзил худудий потенциални ҳосил қилувчи омил сифатида юзага келади.

Шунингдек, агар шахс якка тартибдаги хизмат фаолиятида банд бўлса, ишламас ёки иқтисодий нофаол бўлса, у ҳолда яшаш манзилига кўра, мазкур шахс худуд меҳнат потенциали таркибига киритилади.

Худуд меҳнат потенциали жуғрофий жойлашуви ва фуқаролик ҳолатига кўра, мамлакат меҳнат потенциални ташкил этади. Шунингдек, мамлакат худудида фаолият юритаётган фуқаролиги бўлмаган норезидентларни ҳам меҳнат потенциали таркибига киритиш мумкин. Бироқ, бунда улар вақтинчалик ёки ўзгарувчан хусусиятга эга бўлади. Демак, фуқароликни меҳнат потенциалнинг макро даражасини белгилаб берадиган омил сифатида ҳисоблаш мумкин.

«Меҳнат потенциали» жамиятда меҳнат имконияти, куввати, иш билан боғлиқ кучларнинг мавжудлиги, деган маънони билдиради. Меҳнат потенциалнинг таърифи унинг шаклланиши, сифатий, миқдорий баҳолаш ва самарали фойдаланишни ифодаловчи омиллар бирикмасидан иборат. Ҳозиргача мазкур категория олимлар томонидан турлича талқин қилиниб, улар ушбу тушунчага турли нуқтаи назардан ёндашганлар.

Баъзи олимлар меҳнат потенциали билан меҳнат ресурсларини ўзаро тенглаштириб, ушбу тушунчалар бир хил маънони англатади, дея таъкидлашади. Бошқа тадқиқотчиларнинг қайд этишича, ушбу категориялар бир-биридан фарқ қилади, бунда меҳнат потенциали меҳнат ресурслари ва ишчи кучига нисбатан кенгрок тушунчадир.

Хуллас, «меҳнат потенциали» мавзуси ҳалигача мунозарали масала бўлиб келмоқдаки, бугунги кунда у ҳақдаги илмий-иқтисодий ёндашувларни уч йўналишга ажратиш мумкин.

Биринчи йўналиш вакиллари «меҳнат потенциали» категориясига «ресурс» жиҳатдан ёндашиб, асосан, унинг миқдорий кўрсаткичларига устувор аҳамият сифатида қарайдилар. Мазкур йўналиш вакиллари фикрича, меҳнат потенциали жамиятни ривожлантириш учун зарур бўлган иш билан боғлиқ турли ресурслар мажмуидир.

Мазкур категорияни тадқиқ этар экан россиялик олим Н.А. Горелов уни «меҳнат ресурслари» ва «ишчи кучи» тушунчалари билан бевосита тенглаштиради. У бунга миқдор жиҳатдан ёндашиб, меҳнат потенциали меҳнат ёшидаги ишга лаёқатли аҳоли сонидан иборатдир, деган фикрни илгари суради⁵.

Худди шунга ўхшаш фикрни ГТ. Сергеева ва Л.С. Чижоваларнинг иқтисодий қарашларида ҳам кўриш мумкин. Бу муаллифлар томонидан чоп этилган «Мамлакат меҳнат потенциали» асарида мазкур категорияни жамият эгалик қиладиган меҳнат ресурсларидир, талқин этади. Бироқ, улар Н.А. Гореловдан

⁵ Горелов Н.А. Экономика трудовых ресурсов. - М.: Высшая школа, 1980, с.6.

фарқли равишда ушбу категорияни талқин этишда унинг сифат жиҳатларига ҳам эътибор қаратадилар. Яъни, уларнинг фикрича, ишга лаёқатли аҳолининг миқдор ва сифат жиҳатларининг ўзаро уйғунлиги меҳнат потенциалининг реал мазмунини белгилаб беради⁶.

Россиялик иқтисодчи олим Н.А. Волгин ҳам унга ресурс сифатида ёндашиб, «Меҳнат потенциали ўзаро боғлиқ кўпгина элементлардан ташкил топган меҳнат ресурслари йиғиндисидир. У ёки бу элементни ушбу мажмуага киритишга асос бўлиб хизмат қилувчи асосий белги жонли шахс, организм эгаллик қиладиган ишга бўлган жисмоний ва маънавий қобилиятдир», деган фикрни илгари сурган⁷.

Р.П. Рузавина, Р.П. Колосова, А.А. Кумьпсова ва Л.Э. Кунельскийларнинг фикрича, меҳнат потенциали ишчи кучи категориясини равшанлаштирувчи йўналишлардан биридир. Мазкур олимлар потенциални ресурсларга нисбатан кенгрок тушунча деб қараб, меҳнат потенциалининг таркибига ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашишга лаёқатли барча фуқаролар, шунингдек иш билан банд бўлган ишчилар билан бир қаторда, баъзи сабабларга кўра иш билан банд бўлмаган кишиларни ҳам киритадилар⁸.

В.Г. Врублевский потенциалга нисбатан ўзига хос нуқтаи назарни илгари суриб, унинг шаклланишида иш шароитларига ҳам алоҳида урғу беради. Шунга кўра, у меҳнат потенциали жами ишчи кучи ва шароитларнинг бирлигидан ташкил топади, деб таъкидлайди.

Украиналик иқтисодчи олим Н.В. Коровяковская ҳам потенциални ресурсга тенглаштириб, меҳнат потенциали ишга лаёқатли ёшдаги аҳолидан ҳамда пенсия ёшига етган бўлишига қарамасдан ўзининг хизматга бўлган қобилиятини сақлаб қолган кишилар бирикмасидан ташкил топади», деган хулосага келади⁹.

Л.С. Дегтярь эса ресурслар ва потенциал ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, деб ҳисоблайди Унинг билдиришича, ҳар иккала категория ҳам бир хил мазмунга эга ва ўзаро тенг аҳамиятлидир¹⁰.

Демак, потенциалга ресурс сифатида ёндашадиган олимлар, асосан, миқдор кўрсаткичларига биринчи даражали эътибор бериб, улар потенциални таърифлашда ишга лаёқатли кишилар, меҳнат ресурслари, иш билан бандлар, ишсизлар ҳамда ишлаш имкониятига эга бўлган пенсионерлар каби аҳоли қатламлари билан чекланганлар. Бунда улар аҳолининг шахсий сифат ва касб-малака омилларини инобатга олмаганлар.

Иккинчи йўналиш тарафдорлари меҳнат потенциалига «омил» жиҳатдан ёндашиб, улар потенциалнинг таркибини аниқлашда шахсий ва инсоний омиллар (сифат) нуқтаи назардан ёндашадилар. Ушбу қарашларда улар сифат кўрсаткичларига алоҳида устувор аҳамият қаратадилар.

М.И. Скаржинский потенциалга шахсий омил ҳаракатининг иқтисодий шаклларида бири сифатида қарашни таклиф қилади. Унинг фикрича, мазкур

⁶ Сергеева Г.П., Чижова Л.С. Трудовой потенциал стран. – М.: Знание, 1982, с.3.

⁷ Экономика труда. (социально-трудовые отношения). /Под ред. Н.А.Волгина, Ю.Г.Одегов. – М.: «Экзамен», 2004, с.132.

⁸ Колосова Р.П. Экономика труда. – М.: МГУ, 2004, с.42.

⁹ Коровяковская Н.В. Совокупный работник социалистического общества. - М.: Экономика, 1987, с.30.

¹⁰ Дегтярь Л.С. Трудовой потенциал общества и социальная политика: из опыта европейских стран-членов СЭВ. - М., 1994, с.3.

категория уч босқичли ҳаракатдан ўтади: меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш шароитлари (ишчи кучи) ва меҳнат потенциали. Олимнинг таърифлашича, меҳнат салоҳияти жамиятни ҳаракатга келтиришнинг реал ва потенциал имкониятларидир¹¹.

«Потенциал» тушунчасини таърифлашда Урал давлат иқтисодиёт университетининг профессори Н.И. Шаталова омилга алоҳида урғу берар экан, меҳнат потенциали - инсон омилининг аниқ тарзда намоён бўлишидир, деган қисқа таърифни келтиради¹².

Шунга ўхшаш нуқтаи назарни И.А. Кокоревнинг иқтисодий қарашларида ҳам учратиш мумкин. У ҳам потенциалнинг мазмун-моҳиятини ёритишда омилга алоҳида эътибор қаратиб, меҳнат потенциали – инсон омилининг ишга оид шахсий сифатлар йиғиндисидир, деган фикрни илгари суради¹³.

М.И. Долишний, С.Н. Злупко, В. Добрик, Т.М. Палия, Т. Шульц ва бошқалардан иборат иқтисодчилар гуруҳи потенциалга омилни шакллантирувчи категория сифатида қарайдилар. М.И. Долишний меҳнат потенциалини баҳолаш учун унинг таркибини аниқлайдиган қуйидаги формулани таклиф этади:

$$МП = ЖМпр + ЖМрр + ЖМз$$

Бунда: МП - меҳнат потенциали;

ЖМпр - жонли меҳнатнинг потенциал ресурслари;

ЖМрр - жонли меҳнатнинг реал ресурслари;

ЖМз - жонли меҳнат захираси.

Шунингдек, М.И. Долишний талқинида меҳнат потенциали қуйидаги сабаблар бирикмасидан иборатдир: демографик, тиббий-биологик, таълим ва касб-малака кўрсаткичлари.

В.С. Булановнинг таъкидлашича, потенциал ўзида алоҳида инсон, шунингдек жамиятнинг турли ишчилар гуруҳининг барча меҳнат имкониятларини мужассам этади. Хизматнинг кўлами, таркиби ва миқдорини аниқловчи ресурслардан фарқли равишда, потенциал унинг сифати ва салоҳиятли имкониятларини тавсифлайди.

Г.Э. Слезингер меҳнат потенциалини ишлаб чиқариш омилининг шахсий хусусиятлари йиғиндисидир, деб ҳисоблайди¹⁴. Б.М. Генкиннинг фикрича эса, меҳнат потенциали инсоннинг иқтисодий фаолиятда иштирок этиш имкониятидир¹⁵.

Л.А. Костиннинг фикрига кўра, меҳнат потенциали инсоннинг ишга лаёқатини аниқловчи турли сифат кўрсаткичлари йиғиндисидан иборат.

Биринчидан, ишчининг соғлиғи, меҳнатга яроқлилиги, чидамлилиги, жисмоний ва руҳий салоҳияти.

Иккинчидан, туғма қобилиятлар, инсоннинг умумий ва махсус билимлари, меҳнат кўникмалари ва тажрибалари.

¹¹ Скаржинский М.И. Трудовой потенциал общества. - М.: Экономика, 1997, с.14.

¹² Шаталова Н.И. Трудовой потенциал работника: проблемм функционирования и развития. - Екатеринбург, УрГЭУ, 1998, с.14.

¹³ Кокорев И.А. Управление персоналом в рамках концепции человеческого капитала. - М., 2002, с.39.

¹⁴ Слезингер Г.Э. Труд в условиях рыночной экономики. Учебное пособие. - М.: ИНФРА-М, 1996, с.27.

¹⁵ Генкин Б.М. Экономика и социология труда. Учебник для вузов. - М.: Норма, 2006, с.38.

Учинчидан, ишчиларнинг масъулият, манфаат ва талаб-эҳтиёжлари даражаси¹⁶.

Учинчи йўналиш намояндалари эса меҳнат потенциалини ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан ўрганиб, мазкур категорияни таърифлашда ҳар иккала кўрсаткични ҳам тенг кўядилар. Уларнинг наздида, миқдор ва сифат кўрсаткичларининг ўзаро уйғунлиги потенциал демакдир.

Рус олимлари В. Костаков ва А. Поповлар унинг миқдор ва сифат омилларининг муштараклигига эътибор қаратиб, «меҳнат потенциали» тушунчасини – мамлакат меҳнат ресурсларининг сифат ва миқдор жиҳатларининг ўзаро уйғунлигидир, деб таърифлайди¹⁷.

Яна бир россиялик тадқиқотчи А.Я. Кибанов шу категория юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини келтирар экан, меҳнат потенциалига жамиятнинг моддий неъматлар яратувчи кучи сифатида қарайди ва унга қуйидагича таъриф беради: «Потенциал ўзида меҳнат ресурсларининг ишга бўлган қобилиятларининг сифат ва миқдор хусусиятлари умумлашмасини ифода этади. Бироқ, бунда «потенциал» ва «ресурс» тушунчаларини ўзаро қарама-қарши қўйиш керак эмас, чунки потенциал жамият, жамоа ва шахс томонидан яратилган, келгусида амал қилиш ва тараққий этиш имкониятини таъминловчи сифатларни ифода этиб, моҳият жиҳатдан «ресурс» тушунчасига мос келади»¹⁸.

И.С. Маслова иқтисодий қарашларида потенциалга қуйидагича таъриф беради: «Меҳнат потенциали – ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари ривожланишининг муайян даражасида ижтимоий фойдали фаолиятда иштирок этишига кўра ишга лаёқатли аҳоли, турли хизматчилар гуруҳи ёки алоҳида инсон барча меҳнат имкониятларининг сифат ва миқдор хусусиятлари бирлигидир»¹⁹.

А.С. Панкратованинг қарашларида ҳам миқдорий, ҳам омилли ёндашувни кўриш мумкин. Бироқ, бунда у меҳнат потенциалини ҳар иккала (миқдор ва сифат) жиҳатларининг ўзаро уйғунлиги орқали кўради. Унинг фикрича, меҳнат потенциали – жамиятнинг, ишлаб чиқаришни ривожлантириш талабларига мос келувчи шахсий омил билан таъминлаш имкониятини миқдорий таърифлайдиган тушунчадир. Бошқа олимлардан фарқли ўлароқ, А.С. Панкратова потенциал – шахсий омилнинг миқдорий намоён бўлишидир, деб таърифлайди. Шунингдек, тадқиқотчи меҳнат потенциалини аниқлашда ишга лаёқатли аҳолининг сони, иш вақти Миқдори (давомийлиги) ва унумдорлик каби кўрсаткичларга ҳам алоҳида эътибор қаратади²⁰.

А.Э. Котляр меҳнат потенциали категориясини тадқиқ этар экан, унинг миқдор ва сифат жиҳатларини қуйидаги тарзда ажратиб беради: миқдор кўрсаткичлар ўзида ишга лаёқатли аҳолининг сони ва унумдорликнинг муайян даражасида уларнинг ишлаган вақтлари ҳажмини акс эттирса, сифат жиҳатлар эса

¹⁶ Управление трудовыми ресурсами. Под ред. Л.А.Костина. - М., 1997, с.9.

¹⁷ Костаков В., Попов А. Интенсификация использования трудового потенциала. - М., 1992, с.61.

¹⁸ Экономика и социология труда. Учебник. Под ред. А.Кибанова. - М.: ИНФРА-М, 2007, с.32.

¹⁹ Маслова И.С. Рабочая сила в пореформенной России.//ЭКО: Экономика и организация промышленного производства, 2002, № 12. с.151.

²⁰ Панкратова А.С. Социология труда. - М.: ИНФРА-М, 2004, с.161.

хизматга лаёқатлиларнинг соғлиғи, жисмоний қобилиятлари, маълумоти, малакаси ва ғоявий-сиёсий даражаси билан ифодаланади.

Категориянинг миқдор ва сифат таърифлари ўзбекистонлик олима Д.Н. Раҳимова томонидан ҳам кенг ёритиб берилган, унинг фикрича, меҳнат потенциали миқдор кўрсаткичлари билан бир қаторда сифат томонларига ҳам эга бўлиши керак²¹.

Мазкур таълимотлар томонидан илгари сурилган турли нуқтаи назар ва қарашларда «меҳнат потенциали» тушунчаси турлича талқин қилинмоқда. Бунда унга омил сифатида ёндашувчилар ресурс деб қаровчиларга нисбатан кенгрок англамоқдалар.

Демак, кўриб ўтилганидек, меҳнат потенциали кўпчилик олимлар асарларида тушунча сифатида қаралади, баъзи тадқиқотчиларнинг илмий ишларида эса, у ижтимоий-иқтисодий категория сифатида эътироф этилади. Бир қатор тадқиқотчилар эса уни нисбатан кенгрок талқин қилиб, мазмун жиҳатдан «меҳнат ресурслари», «ишчи кучи» кабилардан фарқ қилувчи мураккаб, кўп қиррали ижтимоий-иқтисодий категория деб қарайдилар. Мазкур тушунчани иқтисодий категория сифатида талқин қилувчилар меҳнат потенциалининг ижтимоий шакли сифатида ишчи жамоалар ва алоҳида хизматчиларнинг шаклланиши, тараққий этиши ҳамда инсон шахсининг имкониятларидан амалда фойдаланиш борасида юзага келадиган ишлаб чиқариш муносабатларини кўрадилар.

Ўзбекистонлик бир гуруҳ иқтисодчи олимлар (Р.А. Убайдуллаева, Х.П. Абулқосимов, Д.Н. Раҳимова, Ш.Н. Зайнутдинов, Ш.Р. Холмўминов, А.А. Абдуғаниев, А.В. Ваҳобов, Н.Х. Раҳимов) меҳнат потенциали жисмоний имкониятга, маълумот, касбкор, малакага эга, ишлаб чиқаришда иштирок этишга лаёқатли барча фуқароларни ўз ичига олади, деган фикрни илгари суради. Бу таърифда улар потенциал ресурсга нисбатан кенг тушунча бўлиб, миқдор кўрсаткичлари билан бирга ишчининг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир кўрсатувчи сифат кўрсаткичларига ҳам эгадир, деб таъкидлайдилар.

Фикримизча, меҳнат потенциали меҳнатга бўлган қобилиятларнинг умумлашмасини (уларнинг миқдорий ва сифатий муносабатларида), алоҳида ишчини ва жами хизматчиларнинг меҳнат фаолиятида қатнашиш имкониятларини ифодалайди. Потенциалнинг ресурсдан сифат жиҳатидан фарқи шундан иборатки, меҳнат потенциали жамият ихтиёридаги оддий иш салмоғи (массаси) эмас, балки, ижтимоий меҳнатнинг юқори самарасини таъминлайдиган, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг оптимал имкониятини ифодалайдиган, хизмат фаолиятига мувофиқ келувчи шароитлар бирлигидир.

Ўзбекистонда чоп этилган «Меҳнат иқтисодиёти» дарслигида келтирилишича, «меҳнат потенциали» иқтисодий категориясининг «ишчи кучи» ва «меҳнат ресурслари» каби категориялардан фарқ қилувчи ўзига хос хусусияти қуйидагилардан иборат.

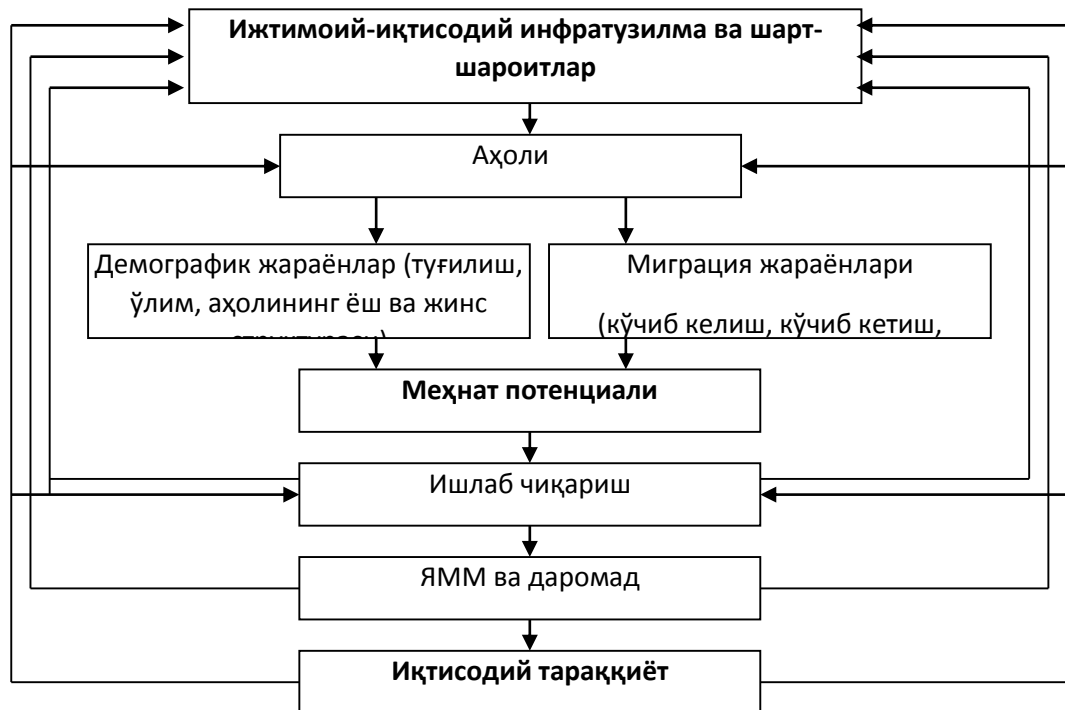
²¹ Раҳимова Д.Н. Трудовой потенциал Узбекистана в условиях переходной экономики: проблемы развития и эффективного использования. -Т.: ТашГУ, 1998, 21-б.

4.2. Ўзбекистонда меҳнат потенциалининг шаклланиши ва унга демографик омилларнинг таъсири

Ўзбекистоннинг мустақил давлатга айланиши иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан туб ўзгаришларга олиб келиб, ўз навбатида булар меҳнат потенциалининг шаклланиши ва такрор яратилиши ҳақидаги илмий-иқтисодий тасаввурларни қайта ўрганиш, унинг структурасига янгича ёндашувларни ишлаб чиқиш, бу соҳадаги ижтимоий муносабатлар тизимини тўғри йўлга қўйиш заруратини вужудга келтирди.

«Меҳнат ресурсларининг шаклланиши» тушунчаси анча вақтлардан буён илмий, иқтисодий адабиётлар ва статистик амалиётда қарор топган бўлиб, ўзига хос касбий атама сифатида ишлатилиб келинади. Бунда меҳнат ресурсларини шакллантириш деганда, уларнинг доимий равишда янгиланиб туриши тушунилади.

Мамлакат меҳнат потенциали миқдорий жиҳатдан шаклланишининг асоси аҳоли ҳаракатлари ҳисобланади. Шу сабабли унинг шаклланиш омиллари ва шароитларини ўрганишда, авваламбор, аҳолининг такрор ишлаб чиқарувчи жараён бўлган мавжуд демографик вазият таҳлил қилинади. Чунки айнан демографик ҳолатлар меҳнат потенциалининг миқдоран шаклланиб боришини таъминлайди. Бу жараён эса уларга таъсир қилувчи омиллар ва босқичлар кетма-кетлигининг кўриниши 4.5-чизмада ифодаланган.

4.5-чизма. Меҳнат потенциалининг шаклланиш жараёнлари

Чизмада акс этганидек меҳнат потенциалининг шаклланиш жараёни кетма-кетликда рўй бериб, занжир кўринишини олган. Чунки бунда иштирок этаётган

омиллар ўзаро боғлиқ бўлиб, бирининг натижасида иккинчиси вужудга келади ҳамда муайян таъсирга эга бўлади.

Демографик жараёнлар мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий инфратузилма ва шарт-шароитлар таъсирида амалга ошади. Яъни, бунда аҳоли истеъмолчи ва фойдаланувчи ҳисобланиб, унинг ҳаракатларига мавжуд шароитлар ҳамда истеъмол сифати каби кўрсаткичлар катта таъсирга эга. Демографик ҳолатлар натижасида шаклланган меҳнат потенциали ишлаб чиқаришнинг бош омили бўлиб, унинг асосида ЯММ ҳамда даромадлар яратилади, бу эса иқтисодий раванг демакдир. Иқтисодий тараққиёт ишлаб чиқариш, инфратузилма ва шарт-шароитларнинг ривожланиши ҳамда такомиллашувига олиб келса, даромадлар эса аҳоли фаровонлигининг асоси ҳисобланади.

Демографик жараёнлар, яъни аҳоли сонининг кўпайиши, ўсиш хусусиятлари ва суръати, туғилиш даражасининг ўзгариши, ўлим даражаси, кишиларнинг ёш-жинс таркиби, никоҳда бўлиш, авлодлар алмашинуви; узок ёки қисқа умр кўриш, жисмоний балоғат ва оила таркиби кабилар бутун жамият ривожланиши билан ўзаро узвий алоқададир. Улар жамият тараққиётига боғлиқ бўлиб, бевосита таъсир ўтказади. У ёки бу давлатларда ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар кечишини осонлаштиради ёки қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам аҳоли сонининг ўзгаришига алоқадор муаммолар, унинг ҳудудий жойлашуви ва иқтисодиётга таъсири турли фан вакиллари – иқтисодчилар, демографлар, социологлар, географлар, ҳуқуқшунослар, тиббиётчилар диққатини доимо жалб этиб келади.

Демографик вазият ҳар доим ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, аҳолининг табиий ва механик (миграцион) ҳаракатларида намоён бўлади. Мамлакатимизда бу жараёнлар мураккаб кўринишга эга бўлиб, туғилишнинг нисбатан юқорилиги ва унга мос равишда аҳоли табиий ўсишининг тезкор суръати билан изоҳланади. Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг умумий сонига кўра, Марказий Осиё давлатлари ичида биринчи, МДХ таркибига кирувчи мамлакатлар ўртасида эса учинчи (Россия ва Украинадан сўнг) ўринни эгаллайди. Шу жиҳатдан олганда, Ўзбекистон яқин хорижий мамлакатлар ўртасида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Юртимизда аҳоли сонининг кўпайиши бир қанча сабаблар – тарихий, ижтимоий, иқтисодий, айниқса, республика учун хос бўлган демографик омиллар таъсирида юз бермоқда. Ўз навбатида булар ҳам бир-бири билан бевосита боғланган.

Вазиятни таҳлил қилиш, одатда, асосий демографик даражаларни ўрганишдан бошланиб, улар ичида аҳоли сони кўрсаткичи кўпроқ аҳамиятга эга.

XX аср бошида Ўзбекистон ҳудудида атиги 3,9 млн. киши яшаган бўлса, бутунги кунга келиб, яъни ўтган 100 йилдан сал кўпроқ вақт мобайнида аҳоли 6,8 баравар кўпайди ва ушбу кўрсаткич ҳозирда 26,5 млн. кишини ташкил этмоқда (4.1-жадвал).

Ўзбекистон Республикасининг асосий демографик кўрсаткичлари

(минг киши)

Кўрсаткичлар	1991 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.
Ўртача доимий аҳоли сони	20862,5	24965,9	25271,3	25567,7	25864,4	26167	26485,8
Шундан, қишлоқ жойларда	12496,8	15717,7	15959	16206,7	16452,8	16698,5	16949,1
Туғилганлар сони	723,4	512,9	530,7	508,4	540,4	538,0	550,7
Шундан, қишлоқ жойларда	498,7	353,5	367,4	352,6	372,4	372,2	379,1
Табиий ўсишлар сони	593,1	380,7	394,6	372,5	410	399	411,7
Шундан, қишлоқ жойларда	425,3	281	293,1	276,8	299,6	295,2	301
Аҳоли ўсиш суръати, %	102,2	101,3	101,2	101,2	101,2	101,2	101,2
Шундан, қишлоқ жойларда	102,8	101,6	101,5	101,6	101,5	101,5	101,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланган.

Кўп йиллар давомида юртимиз аҳолиси сони тез суръатларда кўпайиб борган ва ушбу ўсишлар туғилишнинг юқори миқдори ҳисобига рўй берган Мамлакатимиз мустақилликка эришган йили аҳоли ўсиш суръати 102,2 %ни ташкил этган бўлиб, йиллик туғилишлар 723,4 минг киши ва унинг коэффициенти 34,7 промиллидан иборат бўлган. Охириги йилларда табиий ўсиш суръатида нисбатан камайиш ҳолати кузатилаётган – бўлса-да, бу кўрсаткич ҳали ҳам юқори ҳисобланади.

Жадвалдан кўришиб турибдики, ўзбекистонликларнинг қарийб учдан икки қисми (16949,1 минг киши ёки 64,0 %) қишлоқларда истиқомат қилади. Шу сабабли ўлкамизда аҳолининг юқори кўпайиш суръати қишлоқ жойлар ҳисобига амалга ошмоқда, яъни йиллик табиий ўсишда уларнинг улуши 75,0 % бўлмоқда. Мамлакатда туғилаётган болаларнинг 70,0 % қишлоқ жойлар улушига тўғри келиб, 2006 йилда жами туғилган 550,7 минг чақалоқдан 379,1 минг нафари ушбу ҳудудга тегишлидир.

Мамлакатимизда демографияга оид билимларнинг ривожланишига улкан ҳисса қўшган М. Қорихонов, Р. Муллажонов, Р.А. Убайдуллаева, О.Б. Отамирзаев, М. Бўриева, Р.Б. Муртазина каби олимларнинг илмий ишларида Ўзбекистонда мустақилликдан олдинги ўн йилликлар даврида демографик жараёнларга эътибор берилмаганлиги етарли даражада аниқ кўрсатилган. Мураккаб демографик вазиятдан келиб чиққан асосий ижтимоий муаммолардан бири юқори ва деярли

назорат қилинмайдиган туғилиш ҳамда аҳолининг нисбатан паст даражадаги ҳудудий ва тармоққа оид сафарбарлигидир.

Шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистонда фақатгина мустақилликка эришилгач, давлат томонидан аниқ демографик сиёсат олиб борилиб, комплекс ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирлар амалга оширила бошлади. Ушбу ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда бозор ислохотларининг бошланғич давридаёқ аҳолининг иш билан бандлик соҳасида янги сиёсат ишлаб чиқилди. Унинг асосида эса инсон ресурсларини сифат жиҳатдан шакллантириш, замонавий тартибга солинадиган меҳнат бозори тизимини яратиш ва унинг самарали фаолият кўрсатишига эришиш каби мақсадлар ётади.

Мамлакатимизда демографик жараёнларнинг мураккаб кўринишига сабаб бўлган омиллардан бири сифатида аҳолининг республика ҳудудлари бўйлаб нотекис тақсимотини кўрсатиш мумкин. Кишиларнинг турли минтакаларда турлича миқдор ва зичликда жойлашуви ўзига хос муаммо ҳисобланиб, бу ҳолат мамлакатнинг тарихий, жуғрофий ва табиий-иқлимий хусусиятлари ҳисобига юзага келган.

Республикаимизда аҳоли сони тез ўсиб бораётганлиги сабабли унинг зичлиги ҳам ошиб бормоқда. Масалан, 1940 йилда ҳар бир км. кв. га 14,6 киши тўғри келган бўлса, бу кўрсаткич 1991 йилда 45,0 нафарни, 2007 йил бошида эса 59,0 кишини ташкил этган. Бинобарин, аҳолининг ўртача зичлиги жиҳатидан Ўзбекистон МДҲга аъзо мамлакатлардан ва Марказий Осиёдаги бошқа республикалардан олдинда туради.

Ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг 14 та маъмурий – ҳудудий бўлинмасидан 10 таси, шу жумладан, Тошкент шаҳри одамлар зич бўлган ҳудудлар жумласига киради. Ваҳоланки, улар Ўзбекистон ҳудудининг атиги чорагини, аҳоли унча зич бўлмаган тўртта вилоят эса республиканинг қолган тўртдан уч қисмини эгаллаган (5.4-жадвал).

Республикаимизнинг энг зич ҳудуди Тошкент шаҳри ҳисобланиб, пойтахт ҳудуди мамлакат умумий майдонининг 0,07 % ини ташкил этгани ҳолда, унинг ҳар бир км.кв.ига 7161,7 киши тўғри келади. Демографик жараёнлар нисбатан муаммоли тус олган Фарғона водийси вилоятларида юртимиз жами аҳолисининг 27,9 % истиқомат қилиб, мазкур минтақа республика ҳудудининг 4,1 %ини эгаллайди. Зичлик Андижон вилоятида 570,1 киши/км.кв.ни, Фарғона вилоятида 432,6 киши/км.кв.ни ва Наманган вилоятида эса 286,3 киши/км.кв.ни ташкил этмоқда. Шунингдек, ушбу кўрсаткич Хоразм, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида ҳам юқоридир.

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг ҳудудий жойлашуви

(2007 йил 1 январ ҳолатига кўра)

	Ҳудуд, м ² км.кв.	Умумийга нисбатан, %да	Ўртача аҳоли сони, минг киши	Умумий га нисбатан, %да	Қишлоқ аҳолиси сони, минг киши	Аҳоли зичлиги, 1 км.кв.
Ўзбекистон Республикаси	448,9	100	26485,8	100,0	16949,1	59,0
Қорақалпоғистон	166,6	37,11	1577,1	6,0	811,7	9,5
Андижон	4,3	0,96	2394,3	9,0	1690,3	570,1
Бухоро	40,3	8,98	1534,9	5,8	1083,2	38,1
Жиззах	21,2	4,72	1058,4	4,0	742,4	49,9
Қашқадарё	28,6	6,37	2442,4	9,2	1841	85,4
Навоий	111,0	24,73	815,9	3,1	492,9	7,4
Наманган	7,4	1,65	2118,7	8,0	1331,6	286,3
Самарқанд	16,8	3,74	2930,9	11,1	2186,5	174,5
Сурхондарё	20,1	4,48	1940,9	7,3	1568,1	96,6
Сирдарё	4,3	0,96	680,3	2,6	468,1	158,2
Тошкент	15,3	3,41	2479,6	9,4	1505,9	162,1
Фарғона	6,8	1,51	2898,2	10,9	2085,5	432,6
Хоразм	6,1	1,36	1465,7	5,5	1141,9	240,3
Тошкент ш.	0,3	0,07	2148,5	8,1	0,0	7161,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси
маълумотлари асосида тайёрланган.

Қорақалпоғистон, Навоий, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида аҳоли зичлик даражаси паст кўрсаткичга эга бўлиб, бу ҳолат шу ҳудудларнинг катталиги ва табиий-иқлимий омиллар ҳисобига вужудга келган. Қорақалпоғистон майдони мамлакат ҳудудининг 37,1 %ини ташкил этиб, бу ерда жами аҳолининг 6,0 % истиқомат қилса, республиканинг чорак қисмида жойлашган Навоий вилояти улушига эса умумий аҳолининг атиги 3,1 %и тўғри келади.

Зичлик кўрсаткичларига табиий-жуғрофий, иқлим, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий каби омиллар таъсир қилади. Шунингдек, аҳолининг механик (миграцион) ҳаракатлари ҳам меҳнат ресурсларининг ҳудудлар бўйлаб қайта тақсимланиши ва такрор ишлаб чиқаришни юзага келтирувчи асосий манбалардан биридир.

Миграция – аҳоли, жумладан, ишчи кучининг бир ҳудуддан иккинчисига кўчиб ўтиш ҳаракати бўлиб, унинг миқёси ва суръати мамлакатдаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий вазият ҳамда меҳнат бозори ҳажмини ҳам белгилаб беради. Ишчи кучи миграцияси, одатда, меҳнатга қобилиятли аҳолининг ишлаб

чиқаришни ривожлантириш ва жойлаштиришдаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда маконий кўчиб юриши сифатида ҳам таърифланади. У кишиларнинг доимий яшаш ва иш жойини ўзгартириши, худуднинг маъмурий чегараларини кесиб ўтиши, истиқомат ўрнида узок муддат бўлмаслиги натижасида келиб чиқадиган мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараён ҳисобланиб, туманлараро, шаҳарлараро, вилоятлараро, минтақалараро ва давлатлараро йўналишларда амалга ошади.

Кўчишга табиий-иқлимий, ижтимоий-иқтисодий, демографик, сиёсий-ҳуқуқий, миллий-этник, ирқий ва диний омиллар бевосита таъсир қилади. Унинг вужудга келиши турли объектив ва субъектив сабаблар билан белгиланади:

- ўз касб йўналишини амалга ошириш бўйича имкониятлар яратиш, бошқа яшаш жойида юқори иш ҳақи ва меҳнат шароитларига эга бўлган ишга жойлашиш;

- инсон соғлиги ҳамда иқлимга хос яшаш шароитларининг зарурлиги;

- қариндош-уруғ ва яқин инсонларга қўшилиш;

- маълум бир маданиятга, билимга ва яшаш тарзини ўзгартиришга бўлган эҳтиёж;

- меҳнат зиддиятлари ва оиладаги келишмовчиликлар;

- тасодифий ҳолатлар (вазиятлар) ва ҳ.к.

Мамлакат худудига кўчиб келиш (иммиграция) ва ундан кўчиб кетиш (эмиграция) миқдорлари ўртасидаги фарқ миграция қолдиғини англатади. Миграция қолдиғи (сальдоси)нинг миқдори (ижобий ёки салбий) миграциянинг ишчи кучи бозорини шакллантиришга бевосита таъсирини тавсифлайди. Бунга мазкур минтақадаги келганлар ва кетганлар таркибидаги тафовут таъсир қилади.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг бугунги ҳолати учун манфий миграция қолдиғи хос бўлиб, у мамлакат мустақиллигидан сўнг авж олди (4.3-жадвал).

4.3-жадвал

Ўзбекистон Республикасида аҳолининг йиллик миграция ҳаракатлари

(минг киши)

Кўрсаткичлар	1991 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.
Келганлар сони	135,3	149,6	156,2	139,7	147,4	146,1	144,9
Шундан, қишлоқ жойларда		64,9	59,9	49,7	60,3	60,5	59,3
Кетганлар сони	176,9	224,8	239,8	232,7	243,5	253,1	210,2
Шундан, қишлоқ жойларда		85,3	92,8	87,0	105,1	111,8	97,4
Миграция қолдиғи	-41,6	-75,2	-83,6	-93,0	-96,0	-107,0	-65,3
Шундан, қишлоқ жойларда		-20,4	-32,9	-23,3	-44,8	-51,3	-38,1

Мустақилликнинг дастлабки йилида юртимиздаги манфий миграция қолдиғи 95,9 минг кишини ташкил этиб, Тошкент, Самарқанд, Андижон ва Сирдарё вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳри улушига унинг юқори миқдори тўғри келган. Мазкур йилларда кўчиш тузилмасини таҳлил қиладиган бўлсак, юқори миграция қолдиғи асосан бошқа миллат (рус, татар, қозок, украин, немис, арман, турк ва

ш.к.) вакилларининг мамлакатдан кўчиб кетиши ҳисобига рўй берганининг гувоҳи бўламиз. Шу сабабли, турли миллат вакиллари истиқомат қиладиган йирик шаҳар ва ҳудудларда аҳолининг жўнаб кетиш коэффициенти юқори кўрсаткичга эта бўлган.

Республикада кейинги йиллардаги аҳолининг миграция ҳаракатлари уларнинг нисбатан саноатлашган шаҳарлар ва яқин хорижий мамлакатларга иш излаб боришлари билан асосланади. Чунки бу вақтга келиб ортиқча ишчи кучи мавжуд ва ишсизлик юқори бўлган ҳудудлардаги кишилар ўзларига муносиб иш топиш ва юқори меҳнат даромадини қўлга киритиш мақсадида ўз яшаш жойларини тарк эта бошладилар. Мазкур кўрсаткич 2001 йилдан бошлаб кўтарилиб бориб, 2005 йилда 107,0 минг кишини ташкил этди.

Мамлакатнинг жами миграция қолдиғи миқдорида Қорақалпоғистоннинг улуши юқори бўлиб, мазкур вазиятни ноқулай экологик муҳит натижасида аҳоли соғлиғининг ёмонлашуви, ўлим сонининг ошиши, турмуш даражасининг пасайиши ва ишсизликнинг юқори кўрсаткичи каби ҳолатлар келтириб чиқарган.

Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Андижон, Наманган, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида ҳам аҳолининг миграцион ҳаракатланиш суръати юқори бўлиб, ушбу ҳудудлардаги демографик жараёнларнинг мураккаб кўринишга эгаллиги ва унга боғлиқ равишда меҳнат бозорининг юқори босимли ҳолати, яъни ишчи кучи таклифининг унга бўлган талаб миқдоридан ошиб кетиши ва иш ўринларининг етишмаслиги натижасида юз бермоқда.

Демография ва миграция ҳаракатлари бевосита аҳолининг сонига таъсир қилибгина қолмай, унинг ёш ва жинс тузилмасидаги ўзгаришларига ҳам сабаб бўлади. Кишилар ёш ва жинс таркиби меҳнат потенциалининг ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан шаклланишининг бош омилларидан бири бўлиб хизмат қилади. Бу ўзгаришдаги энг муҳим натижалардан бири – унинг меҳнатга яроқли қисмидаги ўзгаришлар ҳисобланади. Ишга лаёқатли ёшдаги аҳоли нисбий ва мутлақ кўрсаткичларининг ўзгариши меҳнат ресурслари шаклланиши ва у орқали мамлакат иқтисодий тараққиёти суръатларига катта таъсир кўрсатади. Чунки аҳоли таркибида ёшлар салмоғининг юқори улуши жамиятнинг салоҳияти демакдир.

4.3. Инсон тараққиёти, инсон капитали назариясининг ривожланиши

Маълумки, мамлакат меҳнат ресурсларининг миқдорий ўзагини инсон ташкил этади ва мазкур омилнинг сифат жиҳатдан такомиллашуви бевосита меҳнат потенциалининг шаклланишига сабаб бўлади. Демак, шахс омили потенциал вужудга келишининг ҳам миқдорий, ҳам сифатий асосидир. Кишилиқ жамиятининг тараққиёти натижасида иқтисодий ҳаётнинг субъекти сифатида одам тўғрисида «ишчи кучи», «инсон омили», «инсон капитали», «инсон ресурслари» тушунчалари юзага келди. «Омил» ибораси илмий-иқтисодий адабиётларда XX асрнинг 80-йиллари ўрталарида пайдо бўлиб, илмий-ҳаётий муомалада кенг фойдаланила бошлади. Ижтимоий-иқтисодий мазмунига кўра мазкур атама «ресурс»дан фарқ қилиб, унга нисбатан анча кенгрок ва чуқуррок

маънони англатади. Инсон омили ўзаро бир-бири билан муносабатда бўладиган, турли мавқени эгаллаган синфлар ва гуруҳлар тизимидан иборат бўлиб, уларнинг фаолияти жамиятнинг илғор ривожланишини таъминлайди. Ресурслар омилнинг ижтимоий-иқтисодий тизимлари йиғиндисидан ташкил топган.

Инсон омилига шахсий сифатлар ва унинг фаоллигини белгиловчи кўрсаткичлар умумлашмаси сифатида қараш мумкин. Ушбу тушунча кишининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт жараёнидаги ҳал қилувчи ролини кўрсатади. Бунда мазкур омил фақат миқдор кўрсаткичлари, демографик, тармоқ, касб ва малака тузилмалари билан чекланиб қолмай, меҳнатга бўлган муносабат даражаларининг ташаббускорлик, тадбиркорлик, қизиқишлар, эҳтиёжлар, хулқ-атвор усуллари билан ҳам тавсифланади. Омилни тўғри йўналтириш ҳар қандай жамоа ёки жамиятни бошқаришнинг таркибий қисмидир. Бирок, мазкур омил бошқарувнинг алоҳида усуллари талаб этади.

Биринчидан, киши интеллектга (ақл, идрок, заковатга) эга бўлиб, уларнинг ташқи муҳитга (бошқарувга) реакцияси механик тарзда эмас, балки ҳиссиётли, англаб етилган тарзда амалга ошади. Демак, жамоа билан инсон ўртасидаги ўзаро таъсир кўрсатиш жараёни икки томонламадир.

Иккинчидан, кишилар доимий равишда такомиллашиб ва ривожланиб боришга қодир. Инсон ҳаёт давомида ёки меҳнат жараёнида малака ва касбий кўникмаларга эга бўлади ҳамда булар ўсиб боради. Шунинг учун ҳам ходимларнинг доимий равишда такомиллашиш ва ривожланишга мойиллиги иқтисодий самарадорликни оширишнинг энг муҳим ва узоқ давом этадиган манбаидир.

Учинчидан, моддий ва табиий ресурслардан фарқли ўлароқ, инсон меҳнат жараёнига онгли равишда, муайян мақсадларни кўзлаган ҳолда киришади, уларни амалга оширишда ўзи ишлаётган корхона ёки ташкилотдан ёрдам кутади. Ходимнинг, шунингдек, корхона ва ташкилотнинг ўзаро ҳамкорликда ишлашдан қаноат ҳосил қилиши бирдамликни давом эттиришнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Инсон капиталини шакллантириш иқтисодиёт учун инвестиция киритиш демакдир. Чунки мазкур капиталга сарфланган харажат бир неча йиллар давомида юқори самара беради. «Инсон капитал» тушунчаси учун қуйидаги хусусиятлар хосдир:

- инсон капиталини шакллантириш шахс, корхона, жамият ва давлатдан салмоқли харажатлар талаб этади;

- кўникмалар лаёқат сифатида муайян захира ҳисобланади, яъни уни жамғариш мумкин;

- унга киритиладиган инвестициялар унинг эгасига келажакда кўпроқ ижтимоий-иқтисодий самара ва даромад олиш имконини яратади;

- иқтисодий қўйилмалар киритиш қанча эрта бошланса, у шунча эрта унум бера бошлайди. Шунингдек, сармоя қанча салмоқли ва давомий бўлса, у шунча юқори ва узоқ вақт наф келтиради;

- уни шакллантиришда «икки ёқлама кўпаювчи самара» ўз ўрнига эга. Унинг моҳияти шундаки, таълим жараёнида ўрганувчидан ташқари ўргатувчининг ҳам

қобилияти ва маҳорати ўсиб боради. Натижада ҳар иккисининг ҳам даромадлари ошади;

- унга киритиладиган қўйилмаларнинг характери ва тури тарихий, миллий, маданий ва анъанавий хусусиятлар билан боғлиқ;

- унинг моддий капиталдан фарқи шундаки, у ўз эгаси, яъни тирик инсон шахсидан ажралмасдир;

- шаклланиш манбаларидан қатъи назар, инсон капиталини қўллаш ва бевосита даромадлар олиш кишининг ўзи томонидан назорат қилинади;

- инсон капитални жисмоний ва руҳий жиҳатдан емирилиб боради. Унинг емирилиши инсон организми ва унга хос психофизиологик функцияларнинг табиий емирилиши (кексаиш), иккинчидан билим ва тажрибаларнинг маънавий емирилиши (эскириш) даражаси билан аниқланади.

Меҳнат потенциалининг тегишлилик хусусиятига кўра даражалашув омиллари

ИҚТИСОДИЁТ

Инсоннинг ривожи учун зарурий шароитлар (инсон капитали)		
Меҳнат шароитлари	Соғлиқни	Таълим
Уй-жой шароитлари	Сақлаш	Маданият
Атроф-муҳит		Инсон ҳуқуқлари
Хизматлар		

Инсон капитали.

